

419.992.71

Б 37

Р.БЕЙСЕТАЕВ

ҚР ДСМ ЕГЖКА Ұлттық Орталығының аға ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БУЫНДЫҚ ФОНОЛОГИЯСЫН ҚҰРУДЫҢ ТАБИҒИ НЕГІЗДЕРІ

Еңбекте қазақ тілінің көп деңгейлі табиғи құрылымы, құрылымның түрлі деңгейінің өзіндік тілдік бірліктері, олардың өзара байланысы мен қатынасы және осылардың негізінде буындық фонология теориясын құру мәселелері қарастырылды. Теория құруда тілімізде қалыптасқан буын, буынның құрылымы, жеке буынның біртекті тембрлі дыбысталуы және буыннан сөз құру мәселелері негізге алынды.

Кілт сөздер: фонология теориясы, сингармонизм құбылысы, фонетика, фонология, грамматика, гармония, температура, буын, сөз тембрі, буындық фонология.

Әлемдегі жанды дүниенің кез келген құбылысы секілді, адамзаттың дыбыстық тілі де өзіндік жүйелі құрылымы және көп деңгейлі қызмет атқару заңдылықтары бар – табиғи құбылыс. Адамзаттың дыбыстық тілі – нәзік әрі өте күрделі биологиялық құбылыс. Десек те, қоғамдық ортада тілдің әлеуметтік маңызы бұдан да жоғары. Осы ұғымды жалпы мағынада алсақ, онда бүкіл адамзаттың руханияты мен оның әлеуметтік болашағы туралы айтамыз. Адамның дыбыстық тілі – жалпы адамзаттық ұғым.

Еуропаның тіл білімі дыбыстың, сөздің, сөйлемнің әріптік бейнесіне қарап тіл заңдылықтарын тауып, тіл теориясын құрды [1-5]. Қазақ тілінің заңдылықтары мен түрлі тіл теориясы дыбыстың, сөздің, сөз тіркесінің, толық сөйлемнің дыбысталуына қарай анықталуы және құрылуы – шарт. Біз қазақ тілін тек дәстүрлі дыбысталуына сай қарастырамыз және табиғи тілдік заңдылықтарына сай талдап, түрлі теория құрамыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты қазақ тілінің түрлі табиғи деңгейінің қызмет атқаруының сырын ашу. Түпкі мақсат – қазақ тілінің табиғи жарасымы – сингармонизм құбылысына сай келетін фонологиялық теория құру мақсатында осы еңбегімізді ұсынып отырмыз.

Жаратылысына сай, қазақ тілінің табиғи ерекшеліктері мыналар:

1. Қазақ тілі – табиғи құрылымы бұзылмаған тіл.
 2. Қазақ тілі – сингармониялық тіл.
 3. Қазақ тілі – буындық құрылымы бар тіл.
 4. Қазақ тілі – буындық фонологиясы бар тіл.
- Енді осы мәселерді жеке-жеке қарастырамыз.

1. Қазақ тілі – табиғи құрылымы бұзылмаған тіл

Тілдік «құрылымдық талдаудан» үзінді келтірейік. Жаратылысына сай, қазақ тілі үш деңгейлі (фонетика → фонология → грамматика) болып тарихи қалыптасқан:

I – **ФОНЕТИКА** – тілдің дыбыс жүйесі;

II – **ФОНОЛОГИЯ** – тілдің буын құрау және сөз жасау жүйесі;

III – **ГРАММАТИКА** – тілдің сөз түрлендіру, сөз тіркесін және оның ретті тізбегінен сөйлем құрау жүйесі.

Тіл құрылымының әр деңгейінің өзіндік бірлігі болады. Тілдік бірлік деп сөздің (сөз тіркесінің) жекеленген, арнайы дыбысталатын әрі үнемі тұрақты бейнелі болып келетін элементін айтуымыз керек. Тілдік бірліктің негізгі белгісі – айырықша дыбысталуы мен қолданылуы. Тілімізде тілдік бірліктің дербес мағына білдіруі де, білдірмеуі де мүмкін. Тілдің әр деңгейінің өзіндік кіші және үлкен бірлігі болады. Мысалы, фонетикада: дыбыс, буын (жеке дауысты дыбыстан жасалатын сөз басындағы буын). Фонологияда: кіші – буын, орта – сөз, ал үлкен – сөз тіркесі. Грамматика екі сатылы: 1) морфологияда: кіші – морфема (буын), ал үлкен – (сөз) туынды сөзформа; 2) синтаксисте: кіші – сөз тіркесі, орта – жай сөйлем, ал үлкен – құрмалас сөйлем. Қазақ тілінің табиғи деңгейлері мен тілдік бірліктері 1-ші кестеде берілді.

1-кесте. Қазақ тілінің сингармониялық құрылым деңгейлері мен тілдік бірліктері

№	Тілдің құрылым деңгейі	Тілдік бірліктері
I	Фонетикалық деңгей	
	Тілдің аумақтық табиғаты бар дыбыс жүйесі	Тіл дыбысы Буын (дауысты дыбыс)
II	Фонологиялық деңгей	
	Тілдің фонологиялық буын, сөз және сөз тіркесін жасау жүйесі	Буын Сөз Сөз тіркесі
III	Грамматикалық деңгей	
	Тілдің сөзформасын жасау, сөз тіркесін және сөйлем құрау жүйесі	Сөз тіркесі Жай сөйлем Құрмалас сөйлем

Осы құрылымдық талдауға сүйенсек, анық аңғарылатын ерекше заңдылық байқалады: әрбір тілдік деңгейдің бірлігі төменгі деңгейдің бірлігінен жасалады, керісінше, ал әрбір төменгі деңгейдің бірлігі келесі жоғарғы деңгейдің бірлігінің құрамды бөлігі болып отырады. Сонымен қоса, егер бір деңгейдің ішінде түрлі кіші және үлкен бірлік болса, онда үлкен бірлік өз деңгейіндегі кіші бірліктен жасалады.

Кемеңгер А. Байтұрсынұлы айтқандай, «заңы азбаған қазақ тілі» [6], оның көп деңгейлі құрылымы (фонетика → фонология → грамматика), өз-ара тығыз байланысты деңгейлік бірліктері, ерекше синтаксистік құрылымы, әсіресе, тілдік жаратылысқа және табиғи тіл заңдылықтарына сай, дұрыс құрылған құрмалас сөйлемнің (өлең шумағының) бір тұтас сан түрлі «біртекті тембрлі» дыбысталуы адамның ойлау жүйесін зерттеуде бұрын нейрофизиологтар аңғармаған, аңғарса да керек қылмаған, ерекше құнды физиологиялық деректер беріп отыр.

2. Қазақ тілі – сингармониялық тіл

Түркі тілдерінің артикуляторлық жасалымы тұрақсыз, осыған орай, акустикалық сыйпаты құбылмалы тіл дыбыстарының аумақтық теориясы биологиялық тұрғыдан дәлелденді. Дәл осылай, қазақ тіліне де тән сингармонизм құбылысы – құрмалас сөйлемнің (немесе өлең шумағының) сан-алуан «біртекті тембрлі» үндесіп дыбысталуы, – биологиялық, дәлірек айтқанда, физиологиялық тұрғыдан дәлелденді.

Қазақ тілінде сөйлем ішінде әрбір сөз тіркесі (ырғақтық топ) өзіне ғана тән біртекті тембрмен дыбысталып, ал құрмалас сөйлем құрамындағы ырғақтық топтардың ретті тізбегі сан түрлі «біртекті тембрлі» айтылады. Нәтижесінде, дыбысталуда сөйлемнің (өлең шумағының) өн бойында дауыс тембрі мейлінше құбылып тұрады. Міне, біз жоғалтып алған асылымыз «сингармонизм құбылысы» – осы құбылыс. Ал, еуропа ғалымдарының сингармонизмді «сөз бойынан», немесе морфологиядан іздеулері, сол замандағы «ғылыми адасу» еді.

Қазақ тілінде жеке буынның, сөздің және сөз тіркесінің (ырғақтық топтың) біртекті тембрлі дыбысталуы – «гармония» тудырады.

Қазақ тілінде құрмалас сөйлемнің немесе өлең шумағының түрлі біртекті тембрлі құбылып дыбысталуы – «сингармония», екінші сөзбен айтқанда, сингармонизм құбылысын тудырады.

Еуропаның дәстүрлі грамматикасы кез-келген құрылымды тілді латын не еуропа тілдері грамматикасының аясында талдап және баяндап шығумен шұғылданады. Олардың ұғымында: «еуропа тіл грамматикасы заңдылықтары мен ережелері басқа құрылымды тілді зерттеп шығуға жарамды». Сондықтан болар, олар өз грамматикасын «Жалпы грамматика» деп атайды. Ал, құрылымы мен заңдылықтары жағынан ең күрделісі – түркі тілдерінің грамматикасы. Латын, еуропа тілдерінің грамматикасы түркі тілдері грамматикасының бір құрамды бөлігі секілді.

3. Қазақ тілі – буындық құрылымы бар тіл

Тілдің табиғи жаратылысын және оның ұлттық дара ерекшеліктерін тану үшін сәбидің тілі шығар алдында сөйлеу мүшелерін қозғауын табиғи қалыптастыруына, толық игеруіне және жеке буын мен жекелеме сөздерді айтуларына, айту ерекшеліктеріне көп жылдық бақылау жүргізілді.

Қырқынан шыққан қазақ сәбиі өз бетімен гуілдеуді бастайды. Бұл – тіл дыбыстары. Десек те, бұл сәбидің тіліндегі алғашқы буындар болатын: «ә-ә-ә», «е-е-е», «і-і-і», «ү-ү-ү» немесе «й-й-й», «уу, үу, үу» секілді кілең жіңішке дауысты дыбысты не дыбыс тіркесін (дифтонгоид) дыбыстайды.

Сәби 9-10 айлық былдырлаған шағында «ә-дә-дә», «ә-мә-мә» немесе «дән-дән-дән», «бән-бән-бән», «мән-мән-мән», «нән-нән-нән» секілді үш буындық буын тіркестерін өз бетімен айта бастайды. Келтірілген буын тіркестерінің басты ерекшелігі: кілең жіңішке әрі тек «ә» дыбысы арқылы жасалған үнді немесе ұяң дауыссыз дыбысты буындардың тіркесі.

Сәбидің тілі шығар алдындағы шағында (10 айдан кейін) ауызынан шыққан сан-алуан буынға талдау жүргізілді. Нәтижесінде, қазақтың мына секілді ұлттық сөйлеу ерекшеліктері анықталды.

1. Сәби тілі шығар алдында, ең бірінші тіл ұшын төменгі күрек тістердің ұшына тіреуді үйреніп, қалыптастырады (қазақтың [ә] дыбысының жасалуындағы тілдің қалпы).

2. Аталған қалыптастырудың нәтижесінде қазақ сәбиі ең алдымен өте жіңішке [ә] дыбысын айтады.

3. Одан әрі сәби тіл ұшын төменгі күрек тістердің ұшына тіреп тұрып, тіл алдын үстіңгі күрек тістерге жуықтатуға және тигізуге дағдыланады (қазақтың [с-з] және [т-д] дыбыстарының жасалуындағы тіл ұшының және тіл алдының қалпы).

4. Бұл қалыптастырудың нәтижесінде сәби солғын дыбысталатын «әд-әд-әд» буындарын қайталап айтып жүреді. Аталған кезеңде үлкендер: «... сәби былдырлап жүр, енді тілі шығады» дейді.

5. Бұдан әрі, сәби тілінің алдын үстіңгі күрек тістерге нық тигізуді, тіл ұшы мен ауыз қуысындағы басқа сөйлеу мүшелерінің бұлшық еттерін ширектіруді меңгереді: «әд-әд-әд» буындары «әт-әт-әт» бола бастайды.

6. Осы қалыптастырудың нәтижесінде сәби бір күні «әт» буынын айтып, одан кейін «ә-тә» сөзін анық айтады (сәбидің 10-11 айлық арасы). Бұл сәбидің ата-әжесіне, ата-анасына және үйдегі басқа да үлкендерге қуанышты күн: сәби «ата» деді – сәбидің тілі шықты. Шындығында ол «әтә» дейді, ал қуанған үлкендер оны аңғармайды.

7. Бұдан әрі қазақ сәбиінің тілі біртіндеп жуандай береді (тіл ұшын төменгі күрек тістердің орта тұсына тіреуді меңгереді) – жіңішке «ә» дыбысы аралық «а» дыбысына алмасады, бала ретімен «ата», «апа», «аға» сөздерін айтады және бұл рет тұрақты (біздің әліпшедегі дыбыстарды орналастыру

реті, балаға буын-сөз үйрету реті де осы табиғи заңдылыққа сай келуі тиіс деуіміз осыдан).

Бұл қыз балалардың 10-12 айлық, ал ұл балалардың бір-екі ай кейін жас шамасында байқалады. Әр түрлі кешеуілдеулер де кездеседі. Қазіргі «шала оқыған» ата-әжелер, ата-аналар осылай былдырлай бастаған сәбилеріне қанында жоқ, жат «мама», «папа», «апашка» сөздерін зорлап үйретіп, нәтижесінде, бала 2 немесе 3 жасқа дейін таза сөйлемей қояды.

Сонымен қоса, сәби былдырлаған шағында «әд», «әт», одан кейінгі мерзімде жуандатып «ап», «ағ», «ма», «мө», «ым», «ын», «ың», «ыр» т.б. буынды өз бетімен қайталап жүреді, ал жазу үйренуге талпынған жас бала (4-5 жасар) «ма»-ны жазамын, «мө»-ні жазамын деп, өзімен-өзі сөйлесіп отырады. Бұдан шығатын қорытынды: қазақ тілінің үнді дыбыстарын (ым), (ын), (ың), (ыл), (ыр) қылып атау – тілдік жаратылысқа сай келеді.

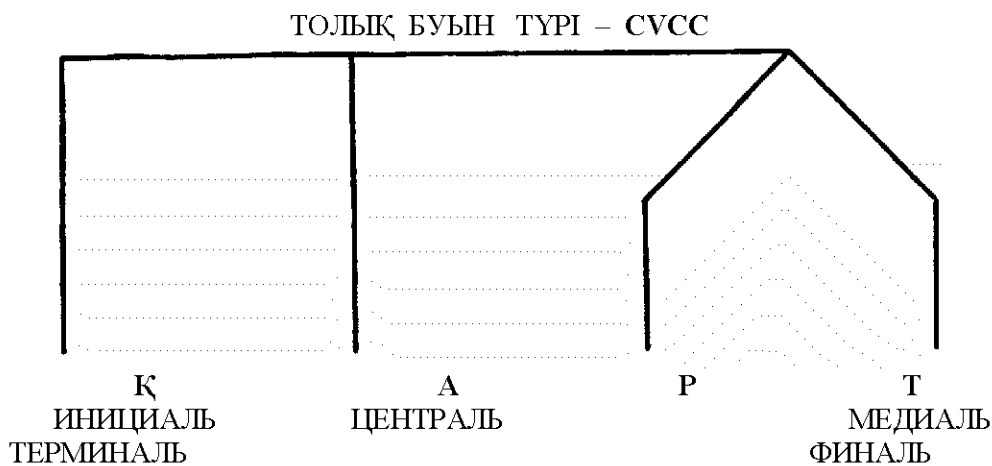
Буын – тілдің дыбыстау мүмкіндігінің ең кіші бірлігі, демек қазақ фонологиясының да ең кіші бірлігі. Буын жеке тұрып дыбысталады, ал мағына білдірмейді. Оңтүстік Азия халықтары тілдеріндегі буын жүйесінің құрылымы мен құрылу заңдылықтары Hockett Ch. F., Касевич В.Б. т.б. еңбектерінде жан-жақты берілген [7-10]. Қазақ тілінің буын жүйесінің күрделі әрі өте ретті құрылымын Ә. Жүнісбеков [11-13] және академик Құлқыбаев Ғ.Ә. бастаған топ талдап шықтық [14-18].

Табиғи жаратылысы бұзылмаған қазақ тілінде сөз ішінде буынның ерекше екі үлгісі сақталған: CVCC и CCVC. Бұл үлгідегі V – дауысты, ал C – дауыссыз дыбыс. Бірінші CVCC үлгісі төрт элементтен жасалады: 1) буын басы – бастаушы дауыссыз (инициаль), 2) буын құраушы дауысты дыбыс (центральный), 3) байланыстырушы үнді не ұяң дыбыс (медиаль) және 4) соңғы дауыссыз – аяқтаушы (терминаль). Буынның екінші CCVC үлгісі де төрт элементтен жасалады: 1) буын басы – бастаушы дауыссыз (инициаль), 2) байланыстырушы үнді немесе ұяң дауыссыз (медиаль) 3) буын құраушы дауысты (центральный) және 4) соңғы дауыссыз (терминаль). Буынның бұл үлгілерін толық буын деп атаймыз.

CVCC үлгісіндегі толық буынның құрылымы 1-ші суретте берілді. Қазақ тілінің ҚАРТ толық буынының реттік дыбыстық құрылымы былай: Қ – инициаль, А – центральный, Р – медиаль, Т – терминаль, РТ – финаль. Келтірілген үлгі-сурет CVCC буынның құрамындағы дыбыстардың алатын орнына сай талдау деп түсінуіміз керек.

Аталған еңбекте айтылғандай [14-18], буынның дыбыстық құрамы олардың буын ішіндегі орны мен атқаратын қызметіне орай анықталады. Бұл үшін белгілі-бір критерий арқылы алдымен сөз ішіндегі буынды тауып, содан кейін барып буынның өзін талдау керек. Буынның белгісі – оның нақты және айқын ажыратылатын дыбыстық құрамы және олардың буын ішіндегі орны. Десек те, түркі тілдерінде шапшаң сөйлеу барысында қысаң дауыстылар редуциаланып, сөз тіркесінің құрамындағы буынның түрі мен саны мүлде

өзгеріп кетуі мүмкін. Бұл қазақ тілінде үнемі есте болатын мәселе.

1-ші сурет. Қазақ тілінің CVCC үлгідегі толық буынының структуралық схемасы.

Сөз ішінде толық буынды ажырату және талдау үшін, алдымен буын құраушы дауыстының орны мен қызметін білу керек. CVCC үлгідегі толық буын құрамында дауысты дыбыс екінші орында орналасқан. Осы V дауысты дыбысының дыбысталу ерекшеліктері тұтас буынның дыбысталу ерекшелігін айқындайды. Дауыстыны буын тембрі деу керек: буынның тембрлік белгісі, негізінен буын құраушы дауыстының тембрлік белгілері арқылы анықталады. Екінші, буын соңындағы құрамды сегмент (финаль) CC-ға назар аудару қажет. Ол екі элементтен тұрады: 1) байланыстырушы үнді не ұяң дыбыс (медиаль) және 2) соңғы дауыссыз – аяқтаушы (терминаль). CCVC үлгідегі толық буын құрамында дауысты үшінші орында орналасқан. Оның да дыбысталу ерекшеліктері тұтас буынның дыбысталу ерекшелігін шешеді. Екінші, буын басындағы құрамды сегмент (инициалдық топ) CC-ға назар аудару қажет. Ол екі элементтен тұрады: басқы дауыссыз – бастаушы (инициаль) және 2) байланыстырушы үнді не ұяң дауыссыз дыбыс (медиаль). Қазақ тілінің басты ерекшелігі: CVCC не CCVC үлгідегі буындағы CC қос дауыссызы қосарланып, бір дыбыстай болып тұтас айтылады. Сондықтан CC дыбыс тіркесі толық буын ішінде өзі жеке күрделі элемент болып есептеледі.

Толық буынның құрамында бір немесе бірнеше дауыссыз болмауы мүмкін, ал дауыстысыз буын жасалмайды. Сондықтан, қазақ тілінде буын құрамындағы дыбыс саны: азы – біреу, көбі – төртеу. Басқадай буын түрі болмайды. Кезінде проф. Ә. Жүнісбеков дәлелдегендей, түркі тілдерінде буыннан қысқа морфема болмайды [11-13].

Қазақ тілінде толық буын ішінде бір немесе бірнеше дауыссыздың болмауына байланысты буын түрлері мыналар:

CVCC-дан тараған – VCC, CVC, CV, VC, V;

CCVC-дан тараған – CCV, CVC, CV, VC, V.

Бұлардан басқа буын түрлері кездеспейді. Демек, тілімізде буынның түрі және олардың құрылымы табиғи анықталған. Бұл бізге «қазақ тілі – азбаған тіл» деуге негіз болады.

Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстың буын ішінде буын құраушы дауыстыға қарай орналасуына байланысты буын түрлері мыналар: ашық буын және жабық буын.

Ашық буын – V, CV, CCV – соңы дауыстыға бітетін буындар.

Жабық буын – VC, CVC, VCC, CVCC, CCVC – соңы дауыссыз дыбысқа бітетін буындар.

Осы аталған буын түрлеріне нақты мысал келтірейік:

Ашық буын үлгілері – V (а, е, ы, ...), CV (на, ла, ре, қа, та, па, ...), CCV (кра, тре, шре, ...);

Жабық буын үлгілері – VC (аң, ал, ер, ақ, ат, ап, ...), CVC (қақ, тот, шат, ...), VCC (ант, арт, алп, ...), CVCC (қант, шарт, серт, ...), CCVC (крау, трек, шрақ, ...).

Қабылданған белгілерге сай, қазақ тіліндегі буын үлгілері мыналар:

- 1) CVCC – (қарқ, шарт, жарқ, шерт, кент, серт, ...);
- 2) CCVC – (қрық, шрақ, жрөк, крөк, тлек, блек, ...);
- 3) VCC – (ант, айт, арт, ерт, ырт, ірт, өрт, ұрт, ...);
- 4) CCV – (кра, кре, крө, кле, шре, тле, тре, мне, ...);
- 5) CVC – (тат, тәт, тет, тыт, тіт, тот, төт, тұт, түт, ...);
- 6) VC – (ат, әт, ет, ыт, іт, от, өт, ұт, үт, ...);
- 7) CV – (та, тә, те, ты, ті, то, тө, тұ, тү, ...);
- 8) V – (а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү).

Міне, қазақ тілінің осылай талданған буын жүйесі біздің мектеп және университет оқулықтарында берілетін буын түрлерінен мүлде бөлек, олар орыс тіл білімінің қазақшаланған нұсқасы. Шындығында, қазақ тілінің буын жүйесі тек сегіз түрлі буыннан тұрады:

- 1) V – жекедауыс (бір дауыстыдан жасалған буын);
- 2) VC – қосдауыс (дауысты мен дауыссыздың тіркесі);
- 3) CV – қосдауыс (дауыссыз бен дауыстының тіркесі);
- 4) VCC – қосдауыс (күрделі);
- 5) CCV – қосдауыс (күрделі);
- 6) CVC – гармониялық үшдауыс – кез-келген үндесімнің негізі;
- 7) CCVC – үшдауыс (күрделі);
- 8) CVCC – үшдауыс (күрделі).

Кейбір мамандар, буынның CCVC үлгісі ешқандай фонетикалық үлгіге лайық келмейді, сондықтан ол жеке буын үлгісі бола алмайды, деген

пікір айтады. Біз жүргізген бақылаудың нәтижесі көрсетіп отырғандай, қазақ тілінің қырық, жырық, күрөк сөздері қрық, жрық, крөк болып дыбысталады. Тіпті қалыпты сөйлеу барысында да бұл сөздердің бірінші буынының құрамындағы ы, ү қысаң дауыстылары толық редуциаланып, түсіп қалады. Баяу сөйлеу барысында бұл сөздерді қырық, жырық, күрөк түрінде айту мүмкін емес. Кейбір мамандардың пікірінше, буынның CCVC үлгісі тек ауызша тілге ғана қатысты, сондықтан оны жеке буын үлгісі түрінде тіл білімінде арнайы қарастыруға болмайды, деген пікір айтады. Біздің жауабымыз: қазақ тіл білімінде буын фонетиканың емес, буындық фонологияның мәселесі, ал ұлттың ауызша сөйлеу тіліне қатысты мәселенің бәрі қазақ тіл білімінің мәселесі, деп түсінеміз. Қазақ тілінде CCVC толық буын үлгісі басқа буын үлгілерімен тең дәрежелі және негізгі әрі ең кіші фонологиялық бірлік болып қызмет атқарады.

Дыбысталуы тұрғысынан қарағанда, кез-келген толық буын үлгісі CVC буын үлгісіндей болып дыбысталады. Оның мәні былай түсіндіріледі. Тілімізде CCVC не CVCC үлгідегі буындағы CC қос дауыссыз дыбысы қосарланған (аффрикатталған) дыбыстай болып үйлесіп кірігіп, тұтас бір дыбыстай болып айтылады. Бұл, әсіресе, қалыпты және шапшаң сөйлеу барысында анық аңғарылады. Сондықтан, тілімізде CVC буын үлгісін негізгі гармониялық үндесім, деп есептеуіміз керек.

4. Қазақ тілі – буындық фонологиясы бар тіл

Кез-келген буынның материалдық негізі – тіл дыбыстары. Десек те, бұл – жеткіліксіз. Сонымен қоса, буын құрамындағы барлық дыбысты тұтас буынға біріктіретін құрал – сөз тембрі қажет.

Сөз тембрі – қазақ тілінде (түркі тілдерінде) дыбыс тіркесінен буын, ал буын тіркесінен сөз жасайтын арнайы фонологиялық құрал. Өзінің қызметі жағынан алып қарағанда герман немесе славян тілдеріндегі "словесное ударение" секілді фонологиялық қызмет атқарады.

Қазақ сөзі – буындық құрылымы бар құбылыс. Жеке сөздің түбір, қосымша морфемалары тек буын не буын тіркесі түрінде ғана кездеседі, буын түрінде тарихи қалыптасқан. Қазақ тілі дыбыстары дара жұмсалып, жеке қызмет атқармайды. Бір дыбыс екінші дыбыспен іліктесе тіркесіп, үндесе дыбысталып буын құрайды. Дауысты дыбыстар сөз басында дара тұрып буын құра алады. Бұл – қазақ тілі дыбысының буындық қызметінің көрінісі. Жалпылама қасиет емес. Сондықтан, қазақ тілі дыбыстарының негізгі қызметі – буын құрау. Тілімізде негізгі фонологиялық қызметті буын атқарады. Бұл туралы Ө. Жүнісбеков еңбегінде баяндалған [11-13].

1. Буын. Қазақ тілінде буыннан және буындардың жүйелі тіркесінен сөз (морфема) жасалады. Жоғарыда айтқанымыздай, сөз жасауда буындардың тіркесінде қалыптасқан заңдылық бар:

1) сөз мағынасын, құрамындағы дауысты дыбыстардың тембріне орай, оның буындық құрылымы айқындайды;

2) сөз мағынасын, құрамындағы дауысты дыбыстардың тембріне орай, оның буындық құрылымы түрлендіреді;

3) сөздің морфемалар жігін, құрамындағы дауысты дыбыстардың тембріне орай, оның буындық құрылымы ажыратады.

Жалпы, қазақ тілінде буындардан мағыналы сөз құрап, буындық өзгерістерге байланысты олардың мағынасын ажыратып, мағынасын түрлендіріп, негізгі фонологиялық қызметті атқарушы – гармонизация және температура заңдылықтары [9]. Ал, буын (тембрема) – қазақ тілінің ең кіші және негізгі функционалды фонологиялық бірлігі [10-11].

2. Сөз тіркесі (ырғақтық топ). Қазақтың дәстүрлі сөйлеу тәсілінің тарихи қалыптасуына орай, сөйлеу кезінде өкпеден шығатын дыбыстау ауа ағыны айтылмақ ойдың (сөйлемнің) бір түйдегін толық айтып шыққанша жетеді. Сөйлемнің осы бөлігі – сөз тіркесі «ырғақтық топ» деп аталады. Заманында Ахмет Байтұрсынұлы келтіргендей: «айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы» – сөз тіркесінің (ырғақтық топтың, бунақтың) аралығында тыныс алу». Ырғақтық топ көп буынды жеке сөзден, біріккен не қосарланып айтылатын сөздерден және белгілі бір мағыналық немесе грамматикалық қатынаста тұрған сөздердің тіркесінен жасалады. Мысалы: жалаң сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыш, анықтауыш пен анықталатын сөз, пысықтауыш пен пысықталатын сөз, толықтауыш пен баяндауыш, екі сөзден тұратын күрделі етістіктер, күрделі сын есімдер. Оның құрамына енетін сөздер тең дәрежелі буынға бөлініп, тұтас бір деммен, біртекті тембрмен үндесіп айтылады.

Қазақ тілінің табиғи фонологиялық заңдылықтары. Ұлттың табиғи сөзжасау, екі не үш сөзден сөз тіркесін жасау тәжірибесі өте келісті қалыптасқан. Ол екі заңдылыққа негізделген: гармониялау, температурациялау.

Гармониялау – қазақ тілінде сөзжасамның басты заңдылығы. Бұл заңдылықты алғаш аңғарған проф. Ә. Жүнісбеков. Ғалымның пікіріне сай, қазақ сөзі екі жұп – төрт тембр арқылы жасалады және ажыратылады. Олар мыналар: жуан-жіңішке, еріндік-езулік. Десек те, қазақ тілінде сөз жасап, сөзден сөз ажыратуға бұл екі жұп тембрлік белгі жеткіліксіз болып шықты. Көп жылдық физиологиялық зерттеудің нәтижесінде тағы үш тембрлік белгі анықталды: ашық-жартылай ашық-қысаң. Бұл белгілер герман не славян тілді ғалымдар айтқандай, жақтың ашылу шамасына қарай емес, ауыз қуысында дыбыс жасайтын резонаторлық кедергінің саңылауының шамасына сай анықталды [14-18]. Гармониялау заңының қызметі – қазақ сөзінің (сөз тіркесінің) өн бойында біртекті тембр мен дауыс шамасының тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Температурациялау – қазақ тілінде сөзжасамның екінші заңдылығы. Бұл заңдылықты алғаш аңғарған академик Ғ.Ә. Құлқыбаев. Ғалымның пікіріне сай, көп буынды сөзде буынаралық үзіліс бар, герман не славян ғалымдары

айтқандай, тұтас сөз болмайды. Қазақ тілінде сөздің және сөз тіркесінің дыбысталу спектрограммалары ғалымның бұл пікірін дәлелдеп шықты. Мысалы, ата-ана – а-та-на, бала-шаға – ба-ла-ша-ға, Нұрай – нұ-рай, Сары-Арқа – са-рар-қа, Қызыл Арай – қы-зы-ла-рай сөз тіркестерінің дыбысталуында анық аңғарылып тұратын буынаралық үзіліс бар. Темперациялау заңының қызметі – қазақ сөзінің (сөз тіркесінің) бойында біркелкі созылымдылық пен сөйлеу жылдамдығын қамтамасыз ету.

Қорытынды

Қазақтың дәстүрлі сөзжасам жүйесі – табиғи фонологиясы тұрақты. Оның тұрақтылығы – жүйенің тіл табиғатына толық сай құрылуында. Мысалы, қазақ сөзінің (сөз тіркесінің) жасалымы және дыбысталуы фонологиялық қызметі мен сөз просодиясы буынға (буындар тіркесіне) негізделген сингармониялық қазақ тілінің төл табиғатына сай қалыптасқан. Ал, «қазақ тіліндегі сөз екпіні» не «өлең жолындағы дыбыстар үндестігі» деген секілді тілдік мәселелер, қазақ тілінің төл табиғатына сай келмейтін, жат жұрттан телінген, жат ұғымдар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Москва, ИЛ, 1960, 371с.
2. Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. Москва, Изд. МГУ, 1956, 240 с.
3. Кузнецов П.С. Об основных положениях фонологии. /В кн.: Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Москва, Наука, 1970, С. 470-480.
4. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, Наука, 1979, 312 с.
5. Амирова Т.А., Ольховников Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, Наука, 1975, 558 с.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі, 1992, 448 бет.
7. Hockett Ch. F. Peiping phonology. //In: Readings in linguistics. I. New York, 1958, pp. 217-229.
8. Bloch V. Studies in colloquial Japanese. //In: Readings in linguistics. I. New York, 1958, pp. 329-349.
9. Касевич В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. Москва, Наука, 1983, 295 с.
10. Шаумян С.К. Проблемы теоретической фонологии. Москва, Изд. АН СССР, 1962, 194 с.
11. Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1987, 91 с.
12. Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1988, 46 с.
13. Строй казахского языка. Алма-Ата, Наука, 1991, 128 с.
14. Кулқыбаев Г.А., Жунибеков А., Бейсетаев Р. Терминологическое обеспечение слоговой фонологии тюркских языков. //Журнал Тюркология, г. Туркестан, 2006, № 1, С. 15-24.
15. Кулқыбаев Г.А., Жаксыбекова Ж.З., Бейсетаев Р. Физиологическое обоснование фонологии тюркских языков. /В: Материалы II Международного Конгресса Тюркологии, Туркестан, Изд. Тұран КТМУ имени Х.А. Яссауи, 2006, ч. 1, С. 298-307.

16. *Кулкыбаев Г.А., Бейсетаев Р. Проблемы теории тюркской слоговой фонологии. //Журнал Тюркология, Туркестан, № 6 (20), 2005, С. 12-26.*
17. *Бейсетаев Р. Бейсетаева Ж.Р. Зонная природа образования звуков тюркской речи и физиологические механизмы её реализации. //Авторское свид., рег. № 193 от 30 марта 2007 г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.*
18. *Бейсетаев Р. Бейсетаева Ж.Р. Гармонизация тюркского (казахского) слова и физиологические механизмы её реализации. //Авторское свид., рег. № 230 от 2 мая 2007 г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются естественная, многоуровневая структура казахского языка своеобразные единицы этих уровней, их взаимосвязи, соотношения и формирование теории фонологии слога по риведенным категориям. При формировании теории также ринимаются в основу такие фонетические отрасли как, виды слогов и их структуры, озвучивание каждого слога единым тембром и составление слова из слогов.

(Бейсетаев Р. Естественные основы создания слоговой фонологии казахского языка)

SUMMARY

The article deals with a natural, multilevel struktra Kazakh original units of these levels, their relationship, the relationship and the formation of the theory of phonology for syllable rivedennym categories. In forming theories also receive are based industries such as phonetic, types of syllables and their structure, sound of each syllable single tone and drawing words of syllables.

(Beysetaev R. Natural basis for the creation of syllabic phonology of Kazakh language)

ÖZET

Makalede Kazak dilinin çok düzeyli doğal yapısı, onun dil üniteleri, birbirleriyle münasebeti ve hece fonolojisi teorisini oluşturma meseleleri değerlendirilir. Teori oluştururken dilimizdeki hece, onun yapısı ve heceden kelime kurmak meseleleri esas olunur.

(Beysetaev R. Kazak dilinin fonolojisini oluşturmının doğal esasları)